

РЕВОЛЮЦИОННО-ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД, ОТРАЗЕНИ В ТЕТРАЛОГИЯТА НА ДИМИТЪР ТАЛЕВ*

Магдалена Шишкова

Утвърждаването на романа с епически тип повествование като водещ жанр в художествената ни действителност през първите десетилетия на социалистическата революция е факт с богат културно-исторически и специфично литературоведски, жанрологичен смисъл. Опрян върху епическите върхове в националния ни исторически път, романът потвърди закономерното си възраждане в години на мащабни революционни преобразования, при гранични обществено-политически ситуации и активизиране на националното историческо мислене. Днес изследователите на българската повествователна традиция са единодушни в твърдението, че през 50-те години романът — като самостоятелна изобразително-изразна система — заживя пълноценно у нас; постигна мисловно-естетически обобщения, достойни за европейската реалистична романова класика, откри своя идейно-тематична сфера на изображение, свои структурни закономерности и не на последно място — обогати решително социалните си функции. Динамиката на обществените процеси обуслови интензивното развитие на литературен жанр, който поради присъщата си социална активност се превърна сам в ускорител — участник в тези процеси.

Заслуга за това имат четирима създатели на епичната пластико-изобразителна романова поетика и стилистика у нас, четирима майстори на традиционния тип (в най-добрия смисъл на това понятие) социално-психологическо и историко-битово повествование: Димитър Талев, Димитър Димов, Георги Караславов и Емилиян Станев. Извървели различни пътища, съхранили своя логика на развитие и реализация, свой изразен индивидуален профил и тематични предпочитания, те се оказаха почти едновременно пред една и съща колкото естетическа, толкова и актуално-обществена, социална необходимост: със средствата на художествения синтез да се направи духовна равностметка на изминатия път и се определят координатите на настоящето. Бе настъпило време, когато революционните завоевания и социално-психологическите промени трябваше да бъдат осмислени не само от гледна точка на съвременността и бъдещето, както най-често налагаха императивите на обществената практика, но и в перспективата на миналото, в мащабите на исторически значимото, унаследеното като национално ценностно завещание.

В години на изграждаща се нов тип обществена организация, на революционни социално-психологически процеси и новаторство във всички сфери на общо-

* Доклад, изнесен на Първия международен конгрес по българистика.

националния бит и култура бе наложително да се възстанови увереността в съществуването на дълбоки исторически основания, далечни първопричини на ставащото. Бе необходимо да се актуализира съзнанието за исторически континуитет и приемственост, да се съчетаят поривите на революционната романтика с уроците и съзерцанието на миналото. В защита на обновеното национално достойнство бяха призовани аргументите на историята. Съвременният човек изживя по новому съкровената си обвързаност с понятията „род“, „роден дом“, „роден край“, „родина“. Отправни моменти на възрожденското национално самосъзнание, тези понятия заявяваха за правото си на съвременно, обогатено битие. Създателите на художествени ценности си дадоха ясна сметка за значението на непрекъснатостта и единството в еволюцията на националното естетическо мислене. Пред тях бе голямата задача: да изведат това мислене до качествено нова степен на епическа зрелост, при която — чрез художествени прозрения — да бъдат постигнати психологията, етиката и философията на националния ни исторически живот.

С романите от класическата днес тетралогия — „Железният светилник“, „Преспанските камбани“, „Илинден“, „Гласовете ви чувам“ — Димитър Талев бе сред първите писатели, защитили художествената самобитност и идейно-тематичната мащабност на българския роман от етапа на епичната му многопроблемност, всеобхватност, анализъм. В тази незавършена (според замисъла) романова поредица Талев осъществи мъдра национална интерпретация на кардиналния за всяка художествена историография проблем за историческата детерминираност на човешката личност и съдба, направи основополагащ за съвременната историческа проза принос в многоаспектното му осветляване. В духа на историческата романова класика той изобрази историята като властна детерминираща сила, определила доминацията на епохата в двуединството „личност — време“.

Личностната детерминираност в художествения свят на Димитър Талев естествено и логично прерасна в конкретно-историческа детерминираност на разнородни явления от противоречивия ни националноисторически развой и неговата народопсихологическа същност. При най-добрите постижения в изграждането на епически сложната, вътрешно взаимоотносяваща се образна система художникът представи личностната и социалната историческа детерминираност като неповторима психологическа реалност.

Превъзмогнал в значителна степен битовизма на предходни романови образци, Д. Талев подири героико-психологическите измерения на делничния човешки бит на българина, за да го изведе на широкия друм на историческото битие на нацията. За тази цел разчупи рамките на битово-психологическото повествование на семейния роман и се озова в просторите на епичния художествен летопис на българското национално възраждане, схващано като всеобхватно националноосвободително, политико-революционно, идеологическо и културно-просветно движение, като ренесансов процес и възвишена духовна традиция. Ето защо със съзнание за реалните ценностни пропорции бихме могли да кажем, че романите на Талев са първият в нашата литература успешен опит да се възведе една семейна хроника до епична хроника на обществото от типа на „Буденбровки“ на Томас Ман, „Сага за Форсайтови“ на Джон Голсуърти, „Семейство Тибо“ на Роже Мартен дю Гар и др. По енциклопедичността на изображението на човека и обществото в дълъг исторически период, по верижната обвързаност на поколенията и събитията във възходящия ход на времето, по значителността на отразяваните факти за националната история илинденската романова поредица на Д. Талев се родее с онези художествени вселени, с които човечеството общува чрез „Война и мир“ на Толстой и Балзаковата „Човешка комедия“. Аналогията има смисъл преди всичко в сферата на общата типология на жанра,

в контекста на своеобразния принос, който всяка национална литература прави за обогатяване картината на тази типология.

Създавайки роман за унаследяването и еволюцията на родовото начало, за духовната обвързаност на поколенията и тяхната исторически неизбежна, необходима социално-психологическа обособеност, дистанцираност във времето, Д. Талев стигна до историческия развой на обществото като цяло, за да го разгърне в обемното времепространство на историческата епопея. Той създаде първия и уникален по обхват романов епос за предисторията, същностните моменти, реалните движещи сили, кулминацията и трагичния епилог на едно от най-героичните, безлязано с ореола на исторически романтизъм и обреченост събития в историята на революционно-освободителните движения на Балканите — Илинденско-Преображенското въстание. Пресъздаде го като исторически необратим факт, закономерно обоснован в трагичната си развръзка от алогизма и парадоксите в националната историко-политическа, народностна и етнопсихологическа одисея на балканските народи в края на миналия и началото на настоящия век. Пресъздаде-го като логически необходим етап от многостранния и многостепенния процес на разгръщане на българската национално-демократична революция, чието начало бе ознаменувано от припламването на просвещенско-патриотична светлина върху страниците на една „История славянобългарская“, а върховете ѝ — озарени от кървавия залез на едно Априлско въстание.

В същност Илинденската епопея бе своеобразно избран, биографично предопределен, съкровено изстрадан, промислен в години на граждански изпитания, типично талевски зрителен ъгъл към многопроблемната същност и прояви на тази национално-демократична революция. С епическа широта и възрожденска влюбеност Талев отрази в тетралогията си борбата на българския народ за независима национална черковна организация, за демократизация на учебното дело в антидогматичен, антиклерикален дух, за превръщане на българското училище в светско и общодостъпно. По примера на своя първочител Иван Вазов и романа му „Под игото“ (роман — настолна книга и светия за Талев) възстанови художествено процеса на организиране и утвърждаване на революционни комитети като характерна национална форма и своеобразен принос в развитието на европейските народоосвободителни движения и национални борби; проследи извисяването на българската революционнодемократична мисъл до най-прогресивните течения във философскомирогледните системи на времето.

Но не по-малко съществено е да се изтъкне, че Димитър Талев видя могъщите общочовешки, ренесансови процеси, ставащи в недрата на една на пръв поглед локално ограничена, националноосвободителна борба. Неговият художествен летопис на българското национално възраждане бе същевременно история на драматичното разкрепостяване и консолидация на ренесансовата личност, усложняване от условията на национално потисничество и балканска изолация. Усвоил класическия изобразителен идеал за триединство между морално съвършенство, физическа красота и жизнестойчивост, Д. Талев създаде образи от типа на Ния и Лазар Глаушеви, които по духовно излъчване, етична сублимация, иманентен психологически стабилитет и ренесансова хармоничност бяха непознати преди него, останаха неповторени в българската литература.

В тях писателят възплъти най-доброто, което епохата бе способна да сътвори. Но тази наситена с ренесансов патос епоха бе пресъздадена от Талев и като време на най-активно изграждане — отстояване на българската народностна етична култура и национален характер. Съсредоточие на революционнопреобразователната енергия на масите при максимално историческо напрежение и воля за национално самоутвърждаване, тя бе изобразена като епически значима тъкмо защото формира ценностна система с устойчив, непреходен характер. Романовият летопис на Талев съдържа свидетелства за кристално чистото, възрожденски сакра-

лизирано изживяване на патриотичната идея в нейната универсалност. Този летопис съхранява автентични страници от моралния кодекс на безкористните радатели и мъченици на Българския ренесанс.

Вещь тълкувател на народната душа, с романтико-моралистичен поглед към човека и света, Д. Талев се вглежда с особено внимание в духовния смисъл на ставащите събития, подчертава техните устойчиво-ценностни, нравствени аспекти, тяхната психологическа мащабност. Оценява най-високо онези мигове от реализацията на епическото съдържание на епохата, които предлагат на възрожденския човек възможности за извоюване на личностна духовна суверенност не в индивидуалния стихия бунт, а във всеотдайното отъждествяване с патоса на революционната борба. С епически замах Талев изобрази сцени на общонароден подем, нарисува с монументална експресивност или документално точно, изчерпателно, картини на динамични сражения, на масов героизъм и завладяващи умонастроения, на бунтовна екзалтация и библейски стоицизъм. Но не по-малко силни внушения за човешките мащаби на революцията постигна там, където я пресъздаде чрез духовната окриленост на личността и интимната изключителност на човешкото изживяване. Където изобрази революционното време като сбор от „звездни мигове“ на самопроверка, на себевъзможване, разтърсващо най-дълбоката човешка същност, извеждащо до нравствен катарзис, мълчалив подвиг, съзнателна саможертва.

Така — исторически епична и общонационална — борбата се изживява като лична дилема и екзистенциален порив. Борбата става не само национален, но и персонален аксиологически акт, ангажиращ най-интимната същност на човешкото самопознание. Изборът на индивидуални ценности се осъществява чрез избор на национална и социална позиция, при упражняване на най-човешкото право на участие, на лична отговорност, на собствен риск. Личността идентифицира себе си чрез своя дял в общата борба и откритото място в нея, чрез идентификация с другите. Личността се самоосъзнава, осмисляйки идеала; тя се извисява до него чрез най-скъпо жертвоприношение. Тази хармонична, ренесансова тъждественост на личността с най-светлото, което носи у себе си, с повелите на времето и социалния микросвят прераства в кулминацията на илинденската драма във върховно отъждествяване с цял един народ в романтичното му „пиянство“ и сублимна „лудост“ на една епическа борба.

Тогава съзнателната саможертва — най-висша еманация на човешкия дух — се реализира в хармонично единство с историческата необходимост. По-късно в трагичния епilog на драмата, в следилинденското десетилетие, отразено в „Гласовете ви чувам“, историческата необходимост се кръстосва сложно, пресича с личностните необходимости, духовни жажли, императиви. Абсурдите в националния исторически път заедно със законите на утвърждаващия се капиталистически свят изменят статуса на личността, рушат духовната ѝ монолитност. Отлъчена от стария тип патриархална задуховност, потопена в алиениращия климат на капиталистическия град, въвлечена във водовъртежа на братоубийствени борби, личността остава на кръстопът — в дирене на нови философско-мирогледни, морални устои, на нова социална общност. Тя търси удовлетворение на човешката си жажда за принадлежност, обвързаност, за социална реализация. Пред нея са хоризонтите на нови обществено-политически идеали; пред нея — неизживени остават — социално-класовите трусове и революционни възделения от нов тип на една предвоенна действителност. Тази усложнена действителност Д. Талев не успя да превърне в художествена реалност. Тя остана сред „неизплатените дългове“ към живота (по собствения му израз), с които той посрещна смъртта.

Повече от ясно е, че такъв сложен замисъл можеше да бъде осъществен чрез откриване на съответстваща, епически обхватна пространствено-временна

романова конструкция. И наистина Д. Талев съумя в четирите си романа да постигне постоянна вътрешна взаимозависимост, взаимопроникване и градиране на сложна система от относително обособени епически времепространства, следващи възходящия ход на реалното историческо време и епическото разширяване, прогресивно разгръщане на действителните събития. Четири от тях — поради богатата си семантична натовареност — се наложиха постепенно като внушителни символни пространства: домът (от „Железният светилник“) — огнище на родовата патриархална приобщеност и суров морал; черковният двор („Преспанските камбани“) — място за обществена изява на разкрепостената ренесансова личност, на общонационална духовна пробуда; планината („Илинден“) — традиционен български символ на революционната романтика и борба; градът („Гласовете ви чувам“) — големият „дом“ на обездомения, оцелял в пожарите на Илинден, „модерен“ човек от началните десетилетия на XX в.

Тези четири йерархически подчинени епически пространства, обособени в символната си многозначност, носят внушения за четири различни статуса на индивида в обществото, на обществото (преспанци, българите от Македония) и индивида в историческия процес; отразяват четири етапа от протичането на националния ни исторически живот и революционно-освободителни борби, свързват се с четири типа исторически и психологически реалности. Дълбоко традиционни, почерпани от поетиката и стилистиката на националната художествена система, те носят несмиваемия отпечатък на Талевото художествено мислене. Те стават художествено функционални чрез Талевата одухотворена интерпретация на националния бит и душевност в тяхната историческа динамика и устойчивост.

Традиционни и новаторски същевременно, Талевите символни времепространства бяха осъществени в четири форми на романова организация — осмисляне на богатия жизнен и исторически материал. Епическата зрелост на Талевата художествена мисъл се прояви между другото в умението на художника да открие за всеки стадий от развитието на отразяваната действителност нова, адекватна жанрово-стилова форма. Така той очерта различни модели на романова поетика, синтезира изобразително-изразни тенденции, набелязали по-късно плодотворни развойни линии в съвременния български литературен процес. В „Железният светилник“ Талев е най-близо до уроците на Вазов — придържа се към стройна, вътрешно уравновесена и симетрична романова композиция; към филигранна изработка на разказната тъкан, в която се долавя и школуването при майсторите на прозаичното изкуство от 20-те и 30-те години. Но това не трябва да скрива от погледа ни сложното пресичане на различните гледни точки, елементите на сказов изказ и гласовоинтонационното богатство на тази книга, които свързват пряко Талев от 50-те години с най-новите постижения на съвременната ни прозическа стилистика. В „Преспанските камбани“ романистът полага акценти върху психологическата експресивност, обособеност на бележитичния епизод като самостоятелна семантична и пластико-изобразителна единица; углъбява психологическия реализъм и характерен талевски външно-овладян, съдържан драматизъм. Настъпват все по-чести промени в наративната техника; перспективата на „дистанцирания“ (употребяваме термина условно, защото Талев е подчертано субективен епик), видимо спокоен, „обективен“ разказвач се прелива и отъждествява все по-често с ретроспективната и интроспективна перспектива на героите. Наративното поведение на разказвача става променливо и сложно, богато нюансирано. В „Илинден“ властвува преди всичко волята за познание. Тук законодател е патриотът, който иска на всяка цена да каже истината, суровата истина за едно сурово историческо време. В „Илинден“ се наблюдават образи и ситуации — романтично извисени, монументализирани — напояващи с романтичната си изключителност, митологизирани и умерена

стилизация изобразителните традиции на Йордан Йовковите „Старопланински легенди“ („Другарка на орлите“, Трета част от „Илинден“). Но като цяло третият роман от илинденската поредица свързва Талев с документално-мемоарната традиция на Захари Стоянов и макар че съвременният летописец не постига внушителността на ненадминатия документален шедевър в българската литература — „Записки по българските въстания“, — успява да съчетае езика на художествената условност, на сътвореното „по вероятност или необходимост“ (според знаменитата формула на Аристотел) с езика на автентизма, документалната осведомителност, фактологията. А това приобщава Талев към днешния ден на българската литература, в която продължава да бъде жив и актуален интересът към „литературата на факта“.

В „Гласовете ви чувам“ епизмът като тип художествено мислене и организация на отразявания материал, като изображение и стилистика отстъпва място на рефлексията и субективизирания, открито автобиографичен, на места — открито идеологизиран, публицистичен разказ. Графическата черно-бяла експресивност на рисунъка при психологическата портретовка на героите и отражението на обществено-политическия бит, на историческите събития от по-новата ни национална история с античен трагедичен патос изразява тежнения към художествен лаконизъм, характерни за съвременната модерна проза изобщо. Не може да не се подчертае, че в „Гласовете ви чувам“ — последния роман от незавършената илинденска епопея — Димитър Талев постигна нов начин на художествено осмисляне детерминиращата власт на Историята върху Човека. Тук романистът максимално персонализира историческата и социално-психологическата проблематика; пресъздаде я като съкровено-личностна — чрез уедряване на гледната точка на героя, възведен до фокус на събитията, чрез разширеното място, което заема в цялостното повествование усложненото му самосъзнание и нов тип рецепция на света. А това вече отвежда направо към осъвременената психологическа и условно-историческа, философско-етична проблематика и стилистика на моноромана в нашата литература от втората половина на 60-те и 70-те години, постигнал върховната си реализация в историческата проза на Емилиян Станев.

Съсредоточила вниманието си към самобитността на Талевото епическо дарование, към внушителността на неоспоримата му възрожденска осанка, българската литературна наука се оказва днес длъжница на един от най-популярните писатели-класици у нас в уточняване на реалното му място и значение за съвременния литературен живот. А „традиционният“ Димитър Талев бе своеобразен новатор в своето време, остави новаторски дири и в съвременността.